

Lőrincz Julianna

**„A semmi ágán ül szívem...”
A semmi motívum jelentésváltozása József Attila
verseiben**

Dolgozatomban a *semmi* motívum jelentés- és stílussteremtő funkcióját vizsgálom József Attila különböző költői szövegeiben a korai versektől kezdve a kései érett nagy versekkel bezárólag, valamint néhány angol és orosz nyelvű szövegvariánsban.

József Attila költészetében a *semmi* motívum 86 alkalommal fordul elő. Korai verseiben még az általános hiány kifejezéseként elsődleges fogalmi jelentésben szerepel. A motívumot tartalmazó legkorábbiiban, az 1921-ben keletkezett *A szív s a szem* című népies helyzetdalban melléknévi jelzői szerepben funkcionál a *semmi* szó: „Önző szív... / S nem gyötrődik *semmi* gondtól.” Ugyanebben a lexikai és grammatikai jelentésben fordul elő a motívum az 1921-es év verseiben is, például a *Szeretném, ha vadalmafa lennék!*, *Végtelen óta...*, *Keresek valakit* című versszövegekben.

A költői pálya későbbi szakaszaiban sokszor ismétléses alakzatok különböző típusaiban jelenik meg a motívum. Mint ismeretes, az ismétlés funkciója többnyire a szövegek információtartalmának nyomatékosítása. A klasszikus retorika az ismétlést az adjekciós alakzatok között tartja számon (vö., Szabó G. – Szörényi 1988, Szathmári 2008, Adamik 2010). Gáspári László (2003) a pragmatikus alakzatok közé sorolja az ismétlést, mivel az aktuális költői szituáció hatására a megismételt elem mindig nagyobb kontextusra kiható többlettartalommal is telítődik (vö. még Kabán 2008: 320–1). Az ismétlésalakzatok sokféle funkciót tölthetnek be attól függően, hogy milyen szövegtípusban és milyen funkcióban fordulnak elő. Fónagy Iván (1977) pedig – valamint őt követve mások is – az ellentét alakzatát is az ismétlések közé sorolja. Nézzünk meg néhány olyan szöveget, amelyben az ismétlés valamilyen formájában fordul elő a motívum.

Az örök elmúlás (1921) című versben az elmúlás különböző nyelvi és stíluseszközökkel kifejtett gondolatát a *semmi* motívum reddíciós alakzatként fogja közre (keretes szerkezetű ismétlés). A reddíció olyan ismétlésen alapuló gondolatalakzat, amelyben mondat, verssor vagy versszak elején álló szó vagy szócsoporthoz, esetleg a költemény első versszaka tér vissza ugyanannak a mondatnak, verssornak, versszaknak vagy költeménynek a végén (vö. Varga 2008: 494). Fónagy Iván értelmezésében a reddíció a kezdethez való visszatérés

alakzata (vö. Fónagy 1990). *Az örök elmulás* című versben az első és utolsó versszak első sorában van jelen reddíciós alakzatként a *semmi* motívum.

„A földön *semmi* nem örök...

A fákon árnyak nőnek este,

A félhomály is nyöszörög.

A földön *semmi* nem örök:

A hernyó hull és a madár is

S az évszázad föl nem hörög.”

Az Én ajándékom (1921) című versszövegben változatlan szóismétlésként nyomatékosító funkciót tölt be a *semmi* motívum:

„És nem fáj nekem *semmi, semmi, semmi,*

Csak a karom, mert nem öleltelek.”

Az 1922-es évek költői szövegeiben még szintén többnyire az általános hiány (pl. a vagyon, az érzések, a gondoskodás, a szeretet hiánya) kifejezésére szolgál József Attila költészetében a *semmi* motívum. Nézzünk néhány példát ezekre is:

Gyerekszemű élet-tavon:

„Mivelhogy nincsen *semmi* kabbalám...”

Az Útrakészség című versszövegben:

„Nincsen *semmim* s kire hagyjam,

Nincs szeretóm, mit tagadjam.”

A Napszonettben :

„A vén díványon hentereg a Nap,

Magával hozta erdők illatát

S kinek örömből *semmi* sem maradt,
Vidultan nézem én kopott diák.”

1924-től kezdve a *semmi* motívum már komplexebb jelentésben, különböző alakzatokban, alakzattársítások struktúraszervező elemeként szerepel. A *Hét napja* (1924) című versben az ellentét alakzatának (*semmi* és *minden*) egyik pólusaként funkcionál a motívum:

„Hogy nincsen hiába *semmi* és a *minden*
Nem siklott ki föltépett ereinken,”

A *csoda* (1924) című versben különböző jelentés- és alakzatképző funkcióban háromszor ismétlődik a *semmi*. Az első versszakban még egyszerű hiányt kifejező lexéma:

„Eladni magamat *semmiért*.” ...

A vers további szövegrészeiben kétszer fordul elő a *semmi* változatlan ismétléses alakzatként, illetve a motívumot tartalmazó sorok egyben felsorolást, majd szórendcserével gradációs alakzatot alkotnak. A gradáció olyan fokozásos alakzat, amelyben az ismétlődő tagok gyakran szintaktikai funkciót is váltanak (vö. Szabó–Szörényi 1988: 135). A vers következő részletében szereplő gradációban a *magam* visszaható névmás az *én* személyes névmás szinonimájaként szerepel szinonimikus ismétléses alakzatként:

„Ég, csók, tűz, *magam* s a *semmi*. ...
A föld, az ég, a tűz, a *semmi* s *én*.”

Amint már utaltam rá, a *semmi* motívum József Attila korai költészetében főként elsősorban a szó köznapi értelmében, a konkrét dolgok, fogalmak hiányának kifejezésére szolgál. „Később, kivált a harmincas évek elején, már egész verset besugárzó vagy éppen szervező metaforamaggá lesz. A legismertebb, a legkedveltebb példa ez utóbbira a *Lassan, tűnődve* híres metaforája. (...) igazi lírai-gondolati, lírai-filozofikus jelentést azonban utolsó két-három esztendejében nyer” (Németh G. 1982: 73).

1933-tól kezdve az *űr*, a *kozmosz* szinonimájaként, valamint ezekkel a motívumokkal társulva jelenik meg a *semmi* motívum. „József Attila kozmikus

képeiben az égitestek mozgása során, a világegyetem tágulása, szétesése közepette jelent meg a semmi képzete. (...) a Semmi a felnövesztett világ ellentétjeként is megjelent, sőt, valójában így jelent meg József Attila költészetében” (Füzi 2003: 43).

József Attila kései költészetében a *semmi* motívum a mindent betöltő hiánynak, a költő alapvető életérzésének érzéki megjelenítője, projekciós eszköze. Lengyel András kutatásaival igazolta, hogy a motívum a költői életműben „...az üresség-érzés metaforikus kifejezésétől, az absztrakt „semmi” verbéli megjelenésén át, az „üres” tudat nyelvi – költői – eszközökkel való „feltöltéséig” ível” (vö. Lengyel 1997, internetes forrás). A motívum azonban többnyire nem egyszerűen az üresség, az űr megjelenítője, hanem mint a fizikai űrben, vannak benne anyagi vagy anyagszerű elemek is. És mivel képi megjelenítő elem, az azonosság is benne van minden képi elemben, amelyben a *semmi* motívum szerepel.

A legkomplexebb jelentéstartalommal a *semmi* először az 1933-as *Reménytelenül* című verspár első versében (*Lassan, tűnődve*), a *semmi ágán* metaforában, valamint a metaforát magába foglaló kozmikus kép központi elemeként jelenik meg a motívum. Ennek bizonyítására nézzük meg a verspár első, *Lassan, tűnődve* című szövegét, mivel a motívum jelentésének teljességét az egész szöveg képi és jelentésstruktúrájának ismeretében tudjuk komplex módon vizsgálni, illetve megérteni.

**József Attila: *Reménytelenül*
*Lassan, tűnődve***

*Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

*Én is így próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén.*

A semmi ágán ül szívem,

*kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.*

A verskezdő kép a sivár emberi lét, a kiúttalanság, a reménytelenség fogalmi metaforája. A látszólagos nyugodtság, beletörődés a lírai én egzisztencialista létélményének megfogalmazódása, amely a később keletkezett versekben még jobban kiteljesedik, és kozmikussá növekvő képekben realizálódik. E költői szövegben a versbeszéd alaphelyzetét az első versszak mutatja be, mintegy összegzését adva az egész szövegben megfogalmazódó általános emberi léthelyzetnek. Erre utal az *ember* általános alany is. A *szétnéz* ige jelentése elemeire bontja szét az egységes egészet alkotó világot. „Ennek költészetbölcséleti terminusa József Attilánál a «világhiány», versbeli metaforája pedig a széthulló anyag jele, a homok, melyet más költeményekben kiválthat a hasáb, a darab, a rakás, azaz a «valóságtalanítás» halmazok révén megidézett képe” (Kovács 2006, internetes forrás). A világhiány hasonló módon történő kifejezése József Attila több más versében is megjelenik, mint például a *Tiszta szívvel* címűben.

A *szétnéz* igei állítmány a vers harmadik versszakában megjelenő változatlan ismétléssel együtt variációs ismétléses alakzatot alkot: *nézik, nézik a csillagok*. „Az ismétlés hatására a homokszemcsék elemei és a csillagok között a *néz* ige kölcsönös szemantikai függőséget teremt, amely a metaforikus folyamat kezdetét és végét jelöli meg. A csillagok «Az ember» fogalomalkotó cselekvésének kozmikus metaforái” (Kovács 2006, internetes forrás).

A József Attila költészetében fontos szerepet betöltő természeti képek azonban nem konkrét térbeli vonatkozásban használatosak, hanem, mint a költő több más versében is, a projekció eszközei (vö. Kemény 1983). Így a *homokos, szomorú vizes sík* is, ahol nincs semmiféle élőlény (ember, állat, növény). Az *ember* általános alany azonban nem a tájban aktuálisan jelen lévő emberre utal, hanem az általános emberi létre, ahogyan Török Gábor *József Attila-kommentárok* (1976) című, a költői beszéd stilisztikai elemzésének egyik lehetséges módját bemutató munkájában több helyen is utal rá.

A vers második versszakában megjelenik a konkrét szubjektum is, a lírai én. A szövegben kifejtett hasonlat szerkezetében a reménytelenség nyomatékosításának eszköze variációs ismétléses alakzat: a verscímbe a *reménytelenül* határozó, valamint az első versszak általános alanyához kapcsolódó tagadó igei állítmány, a *nem remél* variációs ismétlése a versszerkezet alappilléreinek tekinthető. Ehhez az alakzathoz kapcsolódik szemantikai antitézist alkotva a következő kijelentésben megfogalmazott hasonlat formájában kifejeződő cselekvés. A *könnyedén* határozó az ellentétes

alakzat egyik eleme: „*Én is így próbálok csalás / nélkül szétnézni könnyedén.*” A homokszemcsék és a csillagok között is szemantikai ellentét van, amely „a metaforikus folyamat kezdetét és végét jelöli meg” (Kovács 2006, internetes forrás).

A *semmi ága* a József Attila által „dolog mögötti létnek” nevezett világihiányt kifejező metafora. A *szív* metonímiával a szorongást nyomatékosítja a lírai én. A *kis teste* metonimikus metafora a *hangtalan vacog* színesztéziával kifejezett szemantikai ellentétrel együtt komplex alakzatot alkot, amely a szorongás elviselhetetlenségét erősíti a szövegben. Ezt az érzést a hangszimbolikával is nyomatékosítja a szövegalkotó. Ugyanakkor szemantikai ellentét van az első versszak elején szereplő *okos fej* metonímia, és a szöveg végén lévő, a *semmi ágán* vacogó *szív* metaforikus metonímia között is. Ugyancsak fontos stíluselem a szövegben a más József Attila-szövegekben is lényeges funkciót betöltő lent és fent ellentétét alkotó térbeli fogalmi metafora: lent a homokos part, fent a semmi ágán ülő szív, és még fentebb az őt néző csillagok, amely egyúttal gradációs alakzat is a szövegben. Az „*Ezüstös fejszesuhanás / játszik a nyárfa levelén*” komplex kép, amelyben a nyárfa levele ezüstös színének és a fejszesuhanásnak az egymáshoz rendelésével enallagé jön létre. Az enallagé jelzőcserével alkotott alakzat. Az enallagéban a jelző elcsúsztatása a mondatban a nagyobb hatás kedvéért az elől a szó elől történik, amelyre valójában vonatkozik (Szathmári 2010: 36). Az enallagé megszemélyesítéssel és metonímiával társulva olyan sűrített asszociációt tartalmazó szemantikai rendszert, formailag pedig összetett képet hoz létre a szövegben, amelyet a szakirodalomban József Attila-verseit értelmezve Hankiss Elemér komplex képnek nevezett. Hankiss értelmezésében komplex képek a többszörös metaforák és azok a stilisztikai alakzatokkal kombinált metaforák, amelyeknek együttes jelentése túlmutat az elemi képeken (egyszerű szóképek). Ezek a komplex képek már 1928-tól kezdve megjelennek József Attila költészetében, és meghatározó stíluselemekké válnak (vö. Hankiss 1966). Nézzük meg a *semmi* motívum jelentés- és képalkotó szerepét az elemzett szövegben.

„A *semmi* ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,”

A *semmi ága* a József Attila által „dolog mögötti létnek” nevezett világihiányt kifejező metafora a versben. A *szív* metonímiával a szorongást érzékelteti a lírai én. A *kis teste* metonimikus metafora a *hangtalan vacog* színesztéziával kifejezett szemantikai ellentétrel együtt komplex alakzatot alkot, amely a szorongás elviselhetetlenségét erősíti a szövegben, ezt a szövegalkotó a hangszimbolikával is nyomatékosítja.

Bori Imre utal rá, hogy József Attila költészetében a *semmi*, a költő származása, életútja által rákényszerített élethelyzet tudatosan vállalt magatartássá vált: „A «semmi ágán» találta magát, egy kozmikus hidegségű űrben, egyedül a csillagokkal, magányosságával. S ezt a helyzetet, ezt az emberi szituációt vállalta. S költészete így lesz az abszurdum költészete, így lépi át a negatív világ határát, amelyről Camus beszél a *Sziszüphosz mítosza* című könyvében” (Bori 1984: 119).

Vizsgáljuk meg három angol és egy orosz nyelvű szövegváltozatban, hogyan interpretálják a fordítók az elemzett József Attila-motívumot a fentebb kiemelt kétsoros szöveggörnyezetben. Az első célnyelvi szövegváltozatban, Edwin Morgan fordításában a *nothing* szó adekvát megfelelője a *semmi* motívumnak.

- (1) My heart sits on the twig of *not* 'A szívem a semmi ágán ül,
its little body shivering, dumb. kis teste reszket, hangtalan.'

A forrásnyelvi *hangtalan vacog* szemantikai ellentétes alakzat helyett a célnyelvi variánsban szereplő *its little body shivering, dumb* 'kis teste reszket, hangtalan' szemantikai ellentét szerepel, amely azonban nem teljesen adekvát az eredetivel, mivel a fordító a *vacog* ige helyett a *shivering* 'reszket' jelentésű állítmányt társította az alanyhoz.

- (2) Upon a branch of *nothingness* 'A semmi (nemlét) ágán
my heart sits trembling voicelessly, ül szívem remegve,
hangtalan,'

Ozsváth Zsuzsanna és Frederick Turner fordításában a *nothingness* lexéma jelentéstartománya a 'semmi' jelentés mellett a 'nemlét' jelentést is tartalmazza, amely a motívumnak a József Attila költészetében a *semmi*, *űr* motívumok által létrehozott komplex motívumrendszerbe illő, adekvát kifejezője. A célnyelvi komplex kép egésze adekvátnak tekinthető a forrásnyelvivel annak ellenére, hogy a forrásnyelvi szemantikai ellentét ebben a célnyelvi változatban sem szerepel. A fordítók immutációs eljárással a 'remegve, hangtalan' megszemélyesítéssel váltották át a forrásnyelvi alakzatot.

A harmadik szövegváltozatban – George Szirtes fordításában – a *semmi ága* metafora fordításváltozata ugyan adekvát az eredetivel, a 'gubbaszt' jelentésű ige a madarat evokálja, a *teste* szót azonban elhagyta a fordító, és a vele komplex képet alkotó *hangtalan vacog* szemantikai ellentét is hiányzik a fordításban.

- (3) My heart is perched on *nothing's branch*, 'A szívem a *semmi* ágán
gubbaszt

a small, dumb, shivering event.kicsi, hangtalan, reszkető lény.’

Az orosz szövegvariánst Jurij Guszev készítette.

Птенцом на ветке *пустоты*

’A *semmi* ágán madárfiókaként

душа озябшая дрожит,

átfázott lélek remeg,’

Guszev szövegváltozatában is adekvát *semmi ágán* metafora az eredetivel, amelyben a *semmi* az ’üresség, pusztaság; űr’ jelentésekben szerepel, ezeket a jelentéseket valószínűleg felidézi az orosz olvasóban is. Ez a változat is egyértelműen a József Attila-i kozmikus képvilágot érzékelteti. A célnyelvi kép értelmezéséhez tudnunk kell azonban, hogy az orosz nyelvben az érzelmek kifejezésére a *szív* helyett általában a *lélek* metafora szerepel. Az immutációs eljárással létrehozott orosz alakzat ebben az esetben ezért nem számít „hűtlenségnek”, ugyanis pontos kulturális megfelelője az eredeti *szív* lexémának. A szöveg képi szintjén azonban lényeges módosításokat hajtott végre a műfordító. A komplex kép fordításakor Guszev a forrásnyelvi metaforikus megszemélyesítés helyett hasonlat formájú magyarázó leírást alkalmaz. Ennek eredményeképpen a képi elem projekciós ereje elvész (vö. Kemény 1983). A célnyelvi szövegvariánsban elmarad az eredeti *hangtalan vacog* szemantikai ellentét alakzata is, ezáltal módosul a szövegrész pragmatikai jelentése, stílushatása. Jurij Guszev szíves szóbeli közlése alapján tudjuk, hogy a mai orosz befogadó elvárásainak nem biztos, hogy megfelelt volna a szöveghű fordítás, esetleg érthetetlen is lett volna, ezért választotta ezt a megoldást. Költői szövegek fordításakor ugyanis a befogadó kultúra irodalmi kánonjához, költői szövegek esetében a versfordítás keletkezési idejében élő versbeszéd-hagyományhoz is alkalmazkodnia kell a fordítónak, ha azt szeretné, hogy az idegen nyelvet nem beszélő olvasók elfogadják a fordítást a saját kultúrájukban létrejött versként is.

Az 1934-ben keletkezett *Nyári délután* című versben a *semmi* motívum az *idő*vel alkotott kognitív metaforikus szerkezetben szerepel. A vizsgált motívum a kiemelt szövegrészben perszonalifikációként jelenik meg a *semmit játszó idő* komplex kép formájában. A képben kifejeződő játékosság azonban csak látszat, és egyben valószínűleg ok is a *Reménytelenül* című versben szereplő kép megjelenítésére. Ugyanis a *Reménytelenül* második versében szerepel az *Elleng a néma, kék idő* sor, amely variációs ismétléses alakzatként jelenik meg a *Nyári délután* című versben:

„Az *idő* *semmit* játszik,

langy tócsa most, megállt.

Hogy *elleng*, abból látszik,

hogy remeg a virág.”

Az 1936-ban keletkezett *Ki-beugrál* című versben már egyértelműen a halál metaforájaként szerepel a *semmi* motívum: „A *semmiből* vissza ne rántsatok.”

Ugyancsak 1936-os keltezésű a *Semmi* című vers. A versben a címmel együtt tízszer ismétlődik a *semmi* szó változatlan ismétléses alakzat formájában különböző képi szerkezetekben a halál metaforájaként.

Semmi, semmi, semmi, semmi, semmi.

Legyen, hogy ne legyen,

legyen, hogy ne legyen -

mondjuk: Edit.

(...)

Nincsen málhám.

Valamit elfelejtettem – talán ha azt kitalálnám.

Egy: *semmi*.

Kettő: *semmi*.

Három: *semmi*.

Olyan szokatlan, mint ez a pályaudvar,

hogy egyáltalában nincsen *semmi*.

A vers angol szövegvariánsát hosszas keresés után sem találtam meg sem nyomtatott kötetben, sem az interneten.

A 2005-ben József Attila születésének 100. évfordulóján Moszkvában megjelent *На ветке пустоты* (A semmi ágán) című orosz nyelvű kötetben Oleg Roszszijanov fordításában szerepel az orosz szövegvariáns. A célnyelvi szövegváltozatban a vers címe is azonos: *Semmi*, a szöveg egészében pedig szintén változatlan ismétlésként, 9-szer szerepel a *ничего* 'semmi' jelentésű lexéma. Az első sorban öt helyett négyes változatlan ismétlés van, amely azonban betölti az 'üresség; halál' jelentések nyomatékosításának funkcióját.

Ничего

Ничего, ничего, ничего, ничего. 'Semmi, semmi, semmi, semmi

Пусть будет, чтоб не было, Hadd legyen, hogy ne legyen,

Пусть будет, чтоб не было, –Hadd legyen, hogy ne legyen, –
скажем Эдит.mondjuk: Edit
(...)
Багажа нет.Csomag nincs.
Что-то забылось – может, вспомню потом, как найду.
Valami elfelejtődött – lehet, eszembe jut, hogy talál(hat)om meg.
Раз: *ничего*.Egy: *semmi*
Два: *ничего*.Kettő: *semmi*
Три: *ничего*.Három: *semmi*
Чудно. Как вокзал этот тут.Különös. Mint ez a pályaudvar itt
И что вообще нету, нет *ничего*.És hogy egyáltalán nincs, nincs
semmi.

Az orosz kötet versfordítás-szövegeiben ez után a vers után már nem szerepel a *semmi* motívum, a levelekben azonban többször, de a prózai szövegek vizsgálata nem célja e tanulmánynak.

Az 1937-es Flóra-versek utolsó soraiban is a halál metaforájaként jelenik meg a *semmi*:

„az ólálkodó *semmi* ellen
szól, pöröl szorongó szerelmem.”

Az 1937. május–júniusi *Csak az olvassa...* kezdősorú versben is egyértelműen a kiüresedettség, a halál metaforája a *semmi* motívum:

„Csak az olvassa versemet,
ki ismer engem és szeret,
mivel a *semmiben* hajóz.”

A *Költőnk és kora* Hatvany Lajosnak írt 1937. szeptemberi keltezésű versében változatlan ismétléses alakzat formájában a halál metaforájaként szerepel a *semmi* motívum:

„Ugy szállong a *semmi* benne,
mintha valaminek lenne
a pora...”

Ugy szállong a *semmi* benne,

mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág.”

A költői szövegekben található utolsó *semmi* motívum a *Töredékek* (1937) első néhány soros részében szerepel:

„Dolgos derű és könnyű kellem
szorongást eloszlató szellem
serkent engem a *semmi* ellen:
ha szólok, sokan szólnak hozzám.”

Az üresség, a léttel való leszámolás, a halállal való szembenézés, a *semmi* jelentéstartományának kiteljesedése a költői életműben – amint e rövid vizsgálatunkból is kitűnik – József Attila kései költészetében válik egyértelművé (vö. Füzi 2003: 68). Ennek több oka is van, egyrészt a költő eddigre már ismerhette a *semmi* fogalom heideggeri értelmezését, valamint a korabeli nihilista költészetet, így például Kosztolányi nihilizmusa is hatással lehetett rá, de személyisége fejlődésének, betegsége elhatalmasodásának is az eredménye. „... saját létének s a halállal vívott küzdelmének tapasztalatai formálták a semmit az utolsó időszaka legjelentősebb motívumává, s tették ekkori versvilága legfőbb szervezőjévé” (Füzi 2003: 68).

József Attila költészetében a *semmi*, valamint más motívumoknak a költői életműben betöltött funkcióját vizsgálva, Muhel Gábor megállapítja, hogy a hiány jelentés- és stílus-teremtő ereje összefüggő, koherens költői magatartást eredményezett a költői életműben. „... ez a költői magatartás... az emberiség archaikus-atavisztikus tudáskészletéből eredő jelképek, motívumok és szimbólumok formájában nyilvánul meg a műegészen belül. Ez az alapvetően dekonstruktív alkotói attitűd az irodalmi műben (mint önálló világban) a nyelv segítségével valósul meg, s kicsiben megismétli a nyelvteremtő ember világteremtő aktusát és formateremtő képességét” (Muhel 2013, internetes forrás).

Összegzés helyett szeretném jelezni, hogy a *semmi* motívum vizsgálata korántsem teljes e dolgozatban, de ez a tanulmány egy készülő nagyobb munka része, amelyben a vizsgált motívumnak az *Ős*, *csillag*, *kozmosz*, *űr* motívumokkal együtt betöltött szerepét, jelentés- és stílus-teremtő funkcióját vizsgálom József Attila költészetében, valamint a fellelhető angol és orosz nyelvű szövegvariánsokban.

Irodalom

- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Alakzatlexikon*. Kalligram. Pozsony.
- Bori Imre 1984. *A semmi ágán*. In: Bori Imre huszonöt tanulmánya. A XX. századi magyar irodalomról. Fórum. Újvidék. 115–30.
- Fónagy Iván 1977. *Isméltés*. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–407.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Füzi László 2003. *Világ és mű*. In: A Semmi közelében. Három magatartás. József Attila, Németh László és Márai Sándor gondolkodói alkatáról. Kalligram. Pozsony. 7–71.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlat*. PPKE BTK MNyTK 6. Piliscsaba.
- Hankiss Elemér 1966. *József Attila komplex képei*. In: A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok. Magvető Kiadó. Budapest.
- Kabán Annamária 2008. *Isméltés*. In: Szathmári István (főszerk.) *Alakzatlexikon*. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 320–3.
- Kemény Gábor 1983. *A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál*. In: B. Csáky Edit (szerk.) „A mindenséggel mérd magad!” Tanulmányok József Attiláról. Akadémiai Kiadó. Budapest. 121–6.
- Kovács Árpád 2006. *Költészet és nyelviség József Attilánál*. mta.hu/fileadmin/nytud/drea2k6/kovacsarpad_drea.doc Letöltve: 2013. aug. 5.
- Lengyel András 1997. *József Attila "semmi"-képzetéről* In: Tiszatáj 1997. 12. hó <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/97-12/lengyel.pdf> Letöltve: 2014. január 31.
- Lőrincz Julianna 2014. Az alakzatok József Attila Reménytelenül című versében, valamint angol és orosz nyelvű szövegvariánsaiban. In: Kiss Tímea – Lőrincz Julianna: *Alakzatok a modern és későmodern költészetben és műfordításaikban* (Ady Endre és József Attila verseiben). Pandora Könyvek 32. EKF Líceum Kiadó. Eger. 118–28.
- Muhel Gábor 2013. „Kétes létben bizonyosság...” A hiány teremtő ereje József Attila életművében. In: INCITE Culture and Critic 2013. április 10. <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695> Letöltve: 2014. febr. 1.
- Németh G. Béla 1982. *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Szathmári István 2010. *Stíluseszközök és alakzatok kislexikona*. Az ékesszólás kiskönyvtára 14. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Török Gábor 1976. *József Attila-kommentárok*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Varga Andrea 2008. Reddició. In: Szathmári István (főszerk.) *Alakzatlexikon*. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 492–5.

Szépirodalmi források

- József Attila összes versei 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1–2. kötet.
- József Attila Sixty poems, translated by Edwin Morgan 2001. Mariscat Press. Glasgow.
- Attila József: Poems. Translated by Zsuzsanna Ozsváth and Frederick Turner. The Hungarian Quarterly No. 148–149, Winter 1997, Spring 1998 <http://www.net.hu/hungq> Letöltve: 2014. január 20.
- Guszev, Jurij – Гусев, Юрий 2005. *Без надежды*. In: На ветке пустоты. Под ред. Середы Вячеслава. Три квадрата. Москва.
- Oleg Roszszijanov – Олег Россиянов 2005. *Ничего*. In: На ветке пустоты. Под ред. Середы Вячеслава. Три квадрата. Москва.